

HASAN G. LÓPEZ SANZ

Quan els arbres no deixen veure el bosc

*Sobre els límits de la idea de restitució del patrimoni africà
'a la francesa' i formes de pensar la restitució i reparació a Espanya*

Després d'un llarg procés de negociació i de rebre una resposta negativa el 2016 a la demanda oficial de restitució de les estàtues zoomorfes i les insígnies reials espoliades pel coronel Alfred A. Doods durant el saqueig del palau d'Abomey l'any 1892, el 2021 França va tornar aquests objectes patrimonials a Benín. El mateix any, Alemanya va restituir a Nigèria els bronzes del palau de Benín saquejat el 1897 per militars britànics durant una expedició punitiva que va donar lloc a l'annexió del regne a la colònia i la dispersió d'aquest tresor patrimonial. Es va haver d'esperar al 2022 perquè Anglaterra anunciara la devolució dels bronzes del Museu Britànic, en un acte de reconeixement que s'havien adquirit per la força. Tres anys abans, el 2019, França va tornar el sabre del líder militar i erudit El Adj Oumar Tall al Senegal, un objecte d'alt valor simbòlic per als musulmans de l'Àfrica Occidental que havia estat pres com a botí de guerra pel coronel Louis Archinard el 1894. Aquestes restitucions recents ens poden donar a entendre que Europa ha eixit de la inòpia i pres consciència de la dimensió i la gravetat de l'espoli colonial, sent-ne els objectes bona prova d'això. Si no és així, res no explica les escasses respostes

Hasan G. López Sanz és llicenciat en Filosofia per la Universitat de València i en Antropologia Social i Cultural per la UNED. Doctor en Filosofia i professor ajudant doctor a l'Àrea d'Estètica i Teoria de la Imatge del Departament de Filosofia, centra les seues línies de recerca en el camp de la imatge en relació amb l'Antropologia, en contextos colonials i postcolonials

positives a les peticions de restitució que han fet els estats africans, intel·lectuals i agents culturals, des de la dècada de 1960.¹

En el pla cultural i acadèmic, un bon instrument per a mesurar l'interès que ha despertat la restitució són les nombroses exposicions, projectes i seminaris que s'han organitzat per tot Europa des que Felwine Sarr i Bénédicte Savoy van publicar el 2018 l'informe en què defensaven la restitució gairebé incondicional del patrimoni africà a les col·leccions franceses.² El seu caràcter prolífic demostra que

¹ Entre les restitucions primerenques, podem citar la devolució d'Anglaterra a Ghana d'un tamboret ashanti el 1957, la restitució d'un centenar d'objectes de Bèlgica al Zaire el 1975, o la restitució d'Itàlia a Etiòpia de l'obelisc d'Axum el 2005. Comparativament, les peticions que no han arribat a bon port són molt més nombroses. El 1960, el Zaire va demanar a Bèlgica la transferència del Museu del Congo Belga (actualment Museu Reial d'Àfrica Central) a Kinshasa; el 1965, l'escriptor, poeta i crític literari Paulin Joachim va publicar un article titulat «Rendez nous l'art nègre» a la revista *Bingo*; el 1968, el Departament Federal d'Antiguitats de Lagos va demanar als museus occidentals que restituïren alguns objectes significatius del Regne de Benín per destinar-los al Museu Nacional de Lagos; el 1969, en ocasió de la celebració del festival PANAF a Algèria, es va signar un manifest cultural panafricà on s'insistia en la necessitat de recuperar els objectes d'art i els arxius espoliats per les potències colonials i s'exigien mesures per a acabar amb el saqueig de béns culturals en països africans; el 1974, Ghana va reclamar oficialment a Anglaterra els objectes espoliats durant l'expedició punitiva de 1874 a la ciutat de Kumasi, al Regne Ashanti; el 1977, en ocasió del FESTAC, Nigèria va demanar a la Gran Bretanya la devolució de la màscara d'ivori tallat de la reina Idia que havia estat triada com a emblema del festival; el 1978, Amadou-Mahtar M'Bow, director de la UNESCO, va fer un al·legat a favor de l'equilibri mundial en el repartiment del patrimoni cultural irremeiable entre els països del nord i del sud; el 1980, en un debat sobre restitució del patrimoni africà en la televisió pública alemanya ZDF, l'etnòleg guineà Tirmiziou Diallo va defensar la restitució del patrimoni espoliat; el 1981, en un informe signat per Pierre Quoniam (director del Louvre entre 1972 i 1978 i Inspector General Honorari dels Museus Francesos entre 1978 i 1987) es va instar el govern a retornar els béns culturals com a acte de solidaritat i justícia; el 1982, la política liberal alemanya Hildegard Hamm-Brücher va declarar que 1984, any del centenari del tractat de protectorat amb les antigues colònies alemanyes, seria un bon moment per a la restitució dels béns culturals espoliats; aquell mateix any, en el marc d'una exposició del Museu de Lagos a Berlín, el director de la Secció de Patrimoni Cultural de Nigèria, Ekpo Okpo Eyo, va sol·licitar al Ministeri de Cultura de la República Democràtica Alemanya la devolució del patrimoni cultural africà; el 2011, Egipte va demanar oficialment a Alemanya la restitució del bust de la reina Nefertiti; el 2013, el CRAN (Consell Representatiu de les Associacions Negres) va elevar a l'àmbit polític a França la qüestió de la restitució i, el 2018, es va publicar l'informe de Felwine Sarr i Bénédicte Savoy en què es defensava la restitució gairebé incondicional del patrimoni africà a les col·leccions franceses

² Entre les exposicions i projectes curatorials podem citar: «Les cicatrius ens recorden que el nostre passat és real» de Kader Attia (2018) a la Fundació Joan Miró de Barcelona; «RESIST! The Art of Resistance» (2021) al Museu d'Etnografia de Colònia; el projecte «For the phoenix to find its form in us» a SAVVY Contemporary (2021) a Berlín; el projecte «Fragments of Repair» (2021) a BAK, Utrecht; «Invisible inventories. Questioning Kenyan Collections in

la restitució s'ha convertit, tal com ha reconegut l'antropòleg Jean Loup Amselle, en un «poderós imaginari artístic»³ i, podríem afegir, també cultural.

Aquest fantasma que recorre la consciència pública europea també ha arribat a les nostres fronteres. El 2021 es va celebrar al Museu Etnològic i de Cultures del Món de Barcelona un seminari titulat «Patrimoni en conflicte. Museus i llegat colonial», un espai de debat que havia de servir per iniciar el procés de descolonització del museu català. També el 2021 la revista *Concreta* va publicar un monogràfic, coordinat per Tania Safura i per mi mateix, dedicat a la restitució del patrimoni africà i a la reparació colonial.⁴ Finalment, els dos últims canvis en l'obertura de processos de descolonització de les col·leccions i museus espanyols han estat, en primer lloc, el projecte «Traficants. Museus i col·leccions de Catalunya davant la colonialitat» (Universitat de Barcelona i GRECS), que té com a objectiu rastrejar l'origen i les condicions d'adquisició de les col·leccions procedents de les colònies espanyoles a Àfrica i dels territoris que, sense formar part de l'imperi, mantenen una intensa relació postcolonial amb Catalunya,⁵ i, en segon lloc, la taula de treball, encapçalada pel director del Museu d'Antropologia de Madrid, que hauria de desembocar en una revisió crítica dels museus espanyols, posant en el punt de mira el Museu d'Amèrica, el Museu Naval i el Museu d'Antropologia.⁶

És en aquest context, és a dir, dins de les nostres fronteres, on m'agradaria situar una part de la meua reflexió. Excepte en casos extraordinaris, dubte molt que el valor patrimonial dels objectes africans de cultura material dipositats als museus espanyols siga tal que els situen en el punt de mira dels països que estan fent

Western Museums» al Museu de Nairobi, al Museu d'Etnografia de Colònia i al Museu de les Cultures del Món de Frankfurt; «[Re: Entanglements] Nigeria/Sierra Leone/ Re-engaging with Colonial Archives in Decolonial Times» (2021-2022) al Museu d'Arqueologia i Antropologia de Cambridge o «Retour. À la rencontre de l'Afrique contemporaine» a l'Atelier de Nantes. Entre els seminaris destaquen: «Le Retour de la restitution» (2019, Universitat de la Sorbona); «Face au présent: figuration, restitution des objets d'art non-occidentaux» (2019, Institut Nacional d'Història de l'Art de París). «Memory and Restitution» (2019, Museu d'Etnografia de Colònia); «Seminário sobre restituição do patrimônio cultural a Moçambique: História, realidade e utopia» (2019-2021, Plataforma Mbenga Artes e Reflexões); «The restitution debate: African art in a global society» (2020, Acadèmia Italiana, Universitat de Columbia); «Everything Passes Except the Past» (2020, Institut Goethe) o «Le combat africain pour son art» (2021, Institut Goethe)

³ <<https://aoc.media/opinion/2021/09/05/africa-2020-lempire-de-la-restitution/>> [consulta: 12.03.2023]

⁴ El número 18 de la revista

⁵ <<https://www.solidaritat.ub.edu/projecte-traficants/>> [consulta: 03.03.2023]

⁶ Aquesta taula de treball sembla respondre a un encàrrec del govern

reclamacions patrimonials.⁷ Això no exclou que haguem de treballar per restituir la història de les col·leccions, d'entendre els processos d'acumulació d'objectes o altres vestigis del passat i de respondre a les peticions de restitució si les hi haguera. No obstant això, també ens obliga a pensar la restitució més enllà dels objectes, és a dir, des d'un lloc diferent, tal com hem defensat Tania Safura i jo a l'editorial de la revista *Concreta*. Aquest és un dels propòsits del meu assaig, apuntar cap a algunes idees que ens permeten entendre la restitució i la reparació més enllà de la translocació dels objectes. Una proposta que servirà com a colofó a la qüestió que ocuparà la major part del text; la problematització dels termes del discurs predominant en matèria de restitució, marcat per l'informe Sarr/Savoy. Com a filòsof, m'interessa entendre el fenomen en la seua complexitat, més enllà de sensibilitats i afectes.

EL MODEL DE RESTITUCIÓ «A LA FRANCESA»: L'INFORME SARR/SAVOY

En un projecte de laboratoris, publicacions i exposicions organitzat l'any 2021 pel centre SAVVY Contemporary de Berlín, en col·laboració amb el Jameel Arts Centre de Dubai i la Ifa Gallery de Berlín, titulat «For the phoenix to find its form in us», els organitzadors van tractar de problematitzar el discurs sobre la restitució del patrimoni africà, molt centrat, fins a aquell moment, en la qüestió del retorn dels objectes al que se suposa que va ser el seu lloc d'origen, seguint el deixant de les declaracions del president francès Emmanuel Macron el mes de novembre de 2017 a la Universitat de Uagadugú (Burkina Faso). En el seu discurs, on posava la cultura en el centre de les que havien de ser les noves relacions entre França i Àfrica, afirmava:⁸

No puc acceptar que una gran part del patrimoni cultural de diversos països africans estiga a França. Hi ha explicacions històriques per a això, però no hi ha cap justificació vàlida, duradora i incondicional. El patrimoni africà no pot estar només en col·leccions privades i museus europeus. El patrimoni africà ha de posar-se en valor a París, però també a Dakar, Lagos, Cotonou. Aquesta serà una de les meues prioritats. Vull que en un termini de cinc anys es compleixen les condicions per a la restitució temporal o definitiva del patrimoni africà a Àfrica.

Poc després de fer aquestes declaracions, el president francès va encarregar a Sarr i Savoy el popular informe sobre les col·leccions patrimonials africanes als museus francesos, que comptava, a més, amb una sèrie de recomanacions concre-

⁷ Un tema molt diferent seria parlar de les antigues colònies d'Amèrica Llatina

⁸ Vegeu: <<https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2017/11/28/discours-demmanuel-macron-a-luniversite-de-ouagadougou>> [consulta: 08.03.2021]

tes en matèria de restitució amb especificacions sobre què s'havia de restituir, quines eren les prioritats en matèria de restitució,⁹ els terminis,¹⁰ així com les modificacions que havien de fer-se en la legislació francesa —on el patrimoni està sotmès al règim de la inalienabilitat i imprescriptibilitat—, perquè les col·leccions reclamades pels estats africans tornaren al continent. A més, s'instava a desenvolupar investigacions sobre la història de les col·leccions, recerques que havien de revelar com s'havien construït i analitzar les possibles conseqüències de la pèrdua del patrimoni, un fet que contribuiria a reparar, encara que fora simbòlicament, el dany causat.

Aquest informe es va publicar immediatament com a llibre amb un títol que era, en si mateix, una declaració d'intencions, *Restituer le patrimoine africain*. El text advocava per la restitució gairebé incondicional, amb la petició prèvia per part dels Estats interessats, d'objectes recollits durant la conquesta colonial i colonització efectiva del continent africà;¹¹ objectes donats per antics colons o pels seus

⁹ Els autors de l'informe diferenciaven en l'esquema: 1. Col·leccions que havien de ser restituïdes amb rapidesa i sense investigacions suplementàries: a) Objectes recollits per la força o que es podia presumir que s'havien adquirit en condicions d'inegalitat (botins de guerra, trofeus, etc.); b) Objectes recollits per personal militar o administratiu que hagués estat al continent africà durant el període colonial, i c) Objectes recollits per expedicions científiques anteriors a 1960. 2. Col·leccions que requerien d'investigacions complementàries: Objectes donats a museus a partir de 1960, però que es pot assumir que havien estat recollits a Àfrica durant el període colonial. Finalment, l'informe estableix que es conservaran a les col·leccions franceses els objectes que s'hagen adquirit bé mitjançant una transacció fonamentada en el consentiment lliure, just i documentat, o els que s'hagen adquirit amb la vigilància necessària en el mercat de l'art després de l'entrada en vigor de la convenció de la UNESCO de 1970, és a dir, que responguen a un mode d'adquisició sense «prise de risque éthique». Felwine Sarr i Bénédicte Savoy. *Ibidem*, p. 106

¹⁰ L'informe parla de tres etapes en el procés de restitució. En la primera etapa (novembre de 2018 - novembre de 2019) es restituïrien als estats africans: 1. Inventaris de les obres sortides dels seus territoris (segons la delimitació territorial actual); 2. Restitució solemne d'algunes peces simbòliques com a mostra de bona voluntat i obertura; 3. Restitució d'altres peces si els Estats que les reclamen consideren que disposen de les infraestructures oportunes per acollir-les. Entre els objectes que es restituïrien en aquesta primera etapa es troba la col·lecció procedent de l'espoli del palau d'Abomey a Benín (el procés de restitució del qual ja s'ha iniciat actualment), alguns objectes procedents del botí de guerra de Segou, com el sabre d'El Hadj Omar Tall (ja restituït al Senegal), les col·leccions procedents de la ciutat de Benín, com els famosos bronzes dipositats en diferents museus europeus i col·leccions privades (el procés de restitució del quals ja s'ha iniciat), les pintures de l'església de Sant Antoni de Gondar, Etiòpia, o alguns dels objectes recollits a Mali per expedicions etnogràfiques durant la dècada de 1930. En la segona etapa (primavera de 2019 - novembre de 2022) es procedirà a fer un inventari digital de les col·leccions i a compartir material d'arxiu digitalitzat. En la tercera etapa (a partir de novembre de 2022), es continuarà amb el procés de restitució

descendents a institucions públiques franceses, recollits durant l'època de la colònia, i objectes extrets il·lícitament d'Àfrica després de les independències. Aquest procés aniria acompanyat del retorn d'arxius digitalitzats (informes, dossiers d'obres, fitxes descriptives, fotografies, registres sonors, filmacions, etc.) que permetrien conèixer millor les col·leccions.

L'informe va ser ben rebut per part d'una comunitat sensible a la qüestió. D'altra banda, des del punt de vista del contingut, va rebre crítiques i va ser problematitzat per diferents agents,¹² no necessàriament contraris a la restitució.

Una de les veus crítiques va ser la d'Emmanuel Pierrat. Segons l'advocat francès, l'informe mancava de rigor metodològic: «el concert s'ha reduït al mínim, passant per alt a conservadors de museu, historiadors de l'art, marxants, juristes experimentats, per a escoltar només a uns pocs i en suposats reduïts “tallers” a migdia».¹³ A més, sostenia que l'informe pretenia aplicar lleis amb caràcter retroactiu. És a dir, recollia que havien de tornar-se col·leccions adquirides com a botins i trofeus durant la conquesta colonial del segle XIX, és a dir, abans que existiren lleis que limitaren i prohibiren l'espoli de béns culturals en cas de guerra.¹⁴

A tot açò hi podem afegir que l'informe no aprofundeix en les possibles raons estratègiques del discurs del president Macron. Més enllà de l'interès pels objectes i els pobles que els van produir, del desig de cultivar relacions culturals igualitàries, la crisi de la francofonia i la pèrdua d'hegemonia del país gal a l'Àfrica de l'oest

¹¹ En resum, l'informe proposa acollir favorablement: 1. Les peticions de restitució dels objectes recollits durant expedicions militars, malgrat l'estatut jurídic dels botins de guerra abans de l'adopció de la primera convenció de la Haia sobre el dret de guerra, adoptada el 1899; 2. La restitució de les col·leccions conformades a partir de la dècada de 1930 per les expedicions etnogràfiques oficials. L'única excepció a la regla serà quan hi haja testimonis explícits del ple consentiment per part dels propietaris o de qui custodiava els objectes en el moment que foren adquirits pels investigadors. Des d'aquest punt de vista, es produeix la inversió de la càrrega de la prova, ampliant al context colonial el principi de la Convenció Unidroit de 1995; 3. Les donacions de particulars d'objectes recollits durant el període colonial o els objectes donats a museus pels seus descendents, llevat que es pugui atestar el consentiment del venedor; 4. Objectes adquirits després de les independències il·lícitament o contravenint la legislació que limita l'espoli del patrimoni

¹² Entre les veus crítiques, destaca el llibre d'Emmanuel PIERRAT, *Faut-il rendre des oeuvres d'art à l'Afrique?* (París, Gallimard, 2019), on l'advocat pretén, literalment, «reposicionar les dades d'aquest debat, amb la finalitat de descartar afirmacions gratuïtes i falses, de protegir-se de declaracions simplificadores o moralitzadores» (2019: 13)

¹³ Emmanuel Pierrat, *ibidem*, p. 36

¹⁴ Vegeu la Convenció relativa a les Lleis i Costums de la Guerra Terrestre de 1907, que desplega la Convenció de la Haia de 1899

davant països com la Xina és un fet que no podem perdre de vista.¹⁵ D'això que al lector desapassionat li pugua resultar xocant l'afirmació següent de Sarr i Savoy: «Podem, per tant, contemplar restitucions exitoses i pactades, motivades pel doble interès dels pobles i els objectes? Podem pensar en restitucions, l'aposta de les quals no siga purament estratègica, ni simplement política o econòmica, sinó també i veritablement cultural en el primer sentit del verb *colere*, que és “habitar”, “cultivar”, “honrar”? L'anunci fet a Uagadugú així ho fa pensar».¹⁶ En aquest sentit, Amselle sosté que l'operació de restitució és un mer retoc «si no va acompanyada de la suspensió de les intervencions militars i polítiques en països africans, al Sahel especialment, i la restitució de la sobirania monetària dels països de la zona amb la supressió del franc CFA».¹⁷

Però, sens dubte, un dels punts més polèmics de l'informe és que assumia que la pràctica totalitat de les obres dipositades en museus europeus havien estat espoliades o adquirides de forma il·lícita. De fet, el Diccionari de la Reial Acadèmia Espanyola (RAE) defineix *restituir* com 'l'acte de tornar alguna cosa a algú que la tenia abans, restablir o posar alguna cosa en l'estat que tenia anteriorment o, referit a les persones, tornar al lloc d'on havia eixit'. És a dir, la restitució duu implícita la idea que l'apropiació del bé s'ha produït de forma indeguda: mitjançant l'ús de la força, el robatori, la coacció, etcètera. Formulats en aquests termes, el plantejament és simplista. D'una banda, perquè aquesta pràctica, segons han defensat alguns especialistes,¹⁸ no pot fer-se extensiva a totes les situacions. D'altra banda, perquè parlar només d'espoli implica negar algunes de les dinàmiques que van operar anteriorment a l'Àfrica relacionades amb el mercat de l'art. El testimoni de la galerista Hélène Leloup és revelador en aquest sentit:

Vaig obrir el 1954 amb Henri Kamer una primera galeria al número 90 del boulevard Rapail. Des de 1957, vam començar a viatjar al continent africà per comprar objectes *in situ*. Tractàvem amb marxants d'art malians, guineans i ivorians. Dir que aquests béns van ser “espoliats” o donar a entendre que van ser

¹⁵ En el pla cultural, el Museu de les Civilitzacions Negres de Dakar ha sigut finançat per la Xina. Hi ha una àmplia bibliografia sobre la qüestió. Un clàssic, en aquest sentit, és el llibre publicat el 2008 per Serge MICHEL i Michel BEURET (en la seua primera edició francesa), *China en África. Pekín a la conquista del continente africano* (Madrid, Alianza, 2009)

¹⁶ Felwine SARR y Bénédicte SAVOY, *ibídem*, pp. 41-42

¹⁷ <<https://aoc.media/opinion/2021/09/05/africa-2020-lempire-de-la-restitution/>> [consulta: 11.09.2021]

¹⁸ De fet, Pierrat defèn que no hauríem d'utilitzar el concepte de *restitució*, llevat que hi haja evidències d'espoli de les peces referides

“mal adquirits”, és, en primer lloc, desconèixer l’existència d’aquests mercats africans i d’aquest mercat ja conegut pels museus europeus.¹⁹

Dit amb unes altres paraules, relega els africans a subjectes passius incapaçs d’articular formes de comerç, producció i venda d’objectes destinats a viatgers, administradors colonials o, fins i tot, antropòlegs professionals. Una premissa totalment falsa, fins i tot a principis del segle XX, quan aquest comerç ja existia.

Un altre dels problemes de l’informe és que reduïa les expedicions etnogràfiques que es van organitzar dins del Museu d’Etnografia del Trocadero i l’Institut d’Etnologia de la Universitat de París durant la dècada de 1930, a expedicions dedicades únicament i exclusivament a l’espoli patrimonial. En fer-ho, mentre s’utilitzaven com a justificació algunes declaracions de veritable pillatge fetes a *L’Afrique fantôme* i una carta de la correspondència de Michel Leiris amb la seua dona durant la missió etnogràfica i lingüística Dakar-Djibouti (1931-1933),²⁰ estaven oblidant una part important del treball desplegat per l’antropologia acadèmica en el terreny de la investigació etnològica i el reconeixement de la complexitat dels sistemes de pensament, estructura social, religió, etcètera, de les societats tradicionals africanes, en un context marcat per la pressió de les religions monoteistes i l’avanç del procés civilitzador per la colonització. Un coneixement que ha de ser valuós en no ser descartat pels responsables de l’informe, que consideraven que aquest material ingent que nodreix els arxius havia de posar-se al servei dels museus africans que ho requirien. També s’ometien els passatges de *L’Afrique fantôme* que descriuen la diversitat de mètodes d’adquisició d’objectes que no responen ni a l’espoli o al pillatge.

Però la proposta de devolució quasi incondicional del patrimoni africà va cobrar encara més importància en anar acompanyada del que es coneix en dret com a inversió de la prova de càrrec. És a dir, Sarr i Savoy consideraven que el requisit que ha de complir un objecte perquè pugui ser restituit és que «no» hi ha testimonis explícits del ple consentiment dels propietaris o de qui custodiaven els objectes en el moment en què van ser adquirits per europeus.

¹⁹ Citat en Emmanuel PIERRAT, *ibídem*, p. 73

²⁰ La missió etnogràfica i lingüística Dakar-Djibouti va ser una de les primeres expedicions de l’etnologia acadèmica francesa. Patrocinada per l’Estat i amb la participació de diverses institucions acadèmiques i científiques, va travessar entre els anys 1931 i 1933 el continent africà d’oest a est recollint informació etnogràfica i objectes destinats a omplir les llacunes de les col·leccions africanes del Museu d’Etnografia del Trocadero. Vegeu: Nicolás SÁNCHEZ DURÁ i Hasan G. LÓPEZ, *La misión etnográfica y lingüística Dakar-Djibouti (1931-1933) y el fantasma de África* (València, PUV, 2009)

Certament, podem considerar, com ho va fer el mateix Macron en les seues declaracions a una televisió algeriana i al diari *Echorouk News* al febrer de 2017, que el colonialisme és un crim contra la humanitat.²¹ Si partim d'aquesta afirmació, amb la qual estic d'acord, el debat sobre la restitució comença i acaba amb l'aclariment d'aquesta qüestió, sense la necessitat d'interpel·lar el públic amb arguments simplificadors o miops. És a dir, els termes de la negociació són diferents quan s'apel·la al desequilibri en el repartiment del patrimoni cultural africà generat per un sistema que atenta contra la dignitat humana i que suposa la fallida de la racionalitat il·lustrada.

RESTITUCIÓ I PROCESSOS DE PATRIMONIALITZACIÓ. MIRADES EXÒGENES I ENDÒGENES

No hi ha cap mena de dubte que el discurs de Macron i l'informe subseqüent de Sarr i Savoy van servir per agitar el vesper i produir un autèntic tsunami a diferents nivells: d'una banda, els museus d'antropologia, de cultures del món, de civilitzacions, d'arts primeres i altres tants eufemismes utilitzats per referir-se a institucions que conserven i exhibeixen vestigis de cultura material referits a societats africanes, van haver de fer front a la història de les seues col·leccions i posicionar-se a favor o en contra de la restitució; d'altra banda, alguns governs africans i representants del món de la cultura van aprofitar la conjuntura per insistir en la importància de restituir el patrimoni; així mateix, la comunitat afrodescendent i de la diàspora africana es va mobilitzar a Europa participant en els debats, desenvolupant investigacions i accions —algunes d'elles des de les pràctiques artístiques i curatòries i altres des de l'acció directa—,²² que posaven en exerg la qüestió de l'espoli colonial i la restitució; finalment, una part de la comunitat cultural i acadèmica europea interessada en aquests assumptes, conscient de la violència inherent a les pràctiques del colonialisme i els seus llegats contemporanis, va rebre favorablement l'informe, que trencava una llança a favor del reequilibri del patrimoni i de les relacions

²¹ «La colonització forma part de la història francesa. És un crim, és un crim contra la humanitat, és una vertadera barbàrie. I açò forma part d'aquest passat que hem de mirar a la cara, demanant perdó...» <https://www.lemonde.fr/election-presidentielle-2017/article/2017/02/16/pour-macron-la-colonisation-fut-un-crime-contre-l-humanite_5080621_4854003.html> [consulta: 15.09.2021]

²² Podem destacar les accions de l'activista polític panafricà Emery Mwazulu Diyabanza al Museu del Louvre, al Museu del Quai Branly, al Museu d'Arts Africanes de Marsella i al Museu d'Àfrica de Berg en Dal als Països Baixos. En tots aquests casos, l'activista entrava al museu, agafava una peça i intentava eixir amb ella al·legant que venia a recuperar allò furat a Àfrica. Vegeu: <https://www.lepoint.fr/societe/au-louvre-un-activiste-tente-de-s-emparer-d-une-sculpture-volee-a-l-afrique-27-10-2020-2398137_23.php> [consulta: 15.09.2021]

culturals entre França i el continent africà. Sense cap mena de dubte, més enllà del seu contingut concret, aquesta és la major virtut de l'informe; posar la restitució epistemològica i patrimonial en l'agenda política, cultural i acadèmica.

En tot cas, tant si es posa en marxa el procés de restitució patrimonial en els termes que van proposar Sarr i Savoy, com si s'opta per una altra via diferent, hi ha problemes epistemològics que no desapareixen amb la restitució i que no podem passar per alt. En primer lloc, els objectes que alberguen les col·leccions europees han travessat diverses «metamorfosis», per utilitzar l'expressió d'André Malraux en *El museu imaginari*: curiositats exòtiques, trofeus de guerra, objectes etnogràfics i obres d'art, principalment. Aquesta metamorfosi, a França, especialment des de l'obertura de la secció d'«arts primeres» en el Pavelló de Sessions i el Museu del Quai Branly-Jacques Chirac, han contribuït a visibilitzar, revalorar, monumentalitzar i convertir en «icones artístiques» una part important de les col·leccions africanes. A més, molts d'aquests objectes han passat per les mans d'artistes, col·leccionistes i galeristes de renom, el que n'ha afavorit en gran mesura el reconeixement artístic i, per què no dir-ho, l'increment de valor en el mercat de l'art. Per aquesta raó, encara que els objectes tornen al continent, no ho faran com van partir. Utilitzant la terminologia marxista, molts d'ells van treure's d'Àfrica amb valor d'ús i tornaran amb un fort valor de canvi, un fet que condiciona la seua musealització. Però, a més, no només pot haver-hi canviat l'estatut epistemològic dels objectes, sinó també el seu context cultural. Per aquesta raó, no podem pensar que la translocació d'objectes de cultura material opera únicament en els termes descrits per Fatoumata Ngom en la seua novel·la *Le silence du totem*. En aquesta, l'autora relata la trobada d'una conservadora senegalesa del Museu del Quai Branly-Jacques Chirac, Sitoé Iman Diouf, amb un objecte tòtem conservat en les reserves del museu parisenc que pertanyia al poble dels seus avantpassats, el Pangool de Khalambass, i la restitució d'aquest. El retorn de l'objecte al Senegal apareix en la novel·la com un acte de restitució que torna un objecte que havia estat espoliat per un missioner francès, amb l'ajuda d'un autòcton, al seu lloc d'origen. També com un acte que tornava l'harmonia social al poble, ja que el Pangool era el guardià i protector de les famílies dels mals esperits i la seua desaparició havia estat catastròfica. Finalment, la restitució també era un acte d'alliberació per a Sitoé, que havia complert la missió per a la qual semblava estar predestinada des que va començar a estudiar antropologia a França, un fet que se li va descobrir en forma de visions estranyes quan s'apropa a l'objecte.

Què podem deduir de tot açò? És possible que la (re)patrimonialització dels objectes restituïts segueisca les lògiques que operen en el context global de les

dinàmiques de les indústries culturals, el mercat de l'art i les ciutats creatives, on la cultura no s'entén si no és rendible. Si això succeeix, els objectes continuaran igual de morts que en els museus colonials europeus. En aquesta línia, podem pensar en el Museu de les Civilitzacions Negres de Dakar, una institució la museografia de la qual no difereix de la de molts museus europeus i que exposa objectes pertanyents a tradicions culturals animistes en un context principalment musulmà.

D'altra banda, el debat haurà d'anar acompanyat d'una altra reflexió, la de la cura del patrimoni postindependència (fotogràfic, pictòric, etc.) i la importància de la seua conservació.²³ Per no parlar dels edificis, vertaders monuments arquitectònics, que poblen algunes ciutats del continent.

Un altre problema epistemològic fonamental té a veure amb la concepció que es desprèn de l'informe del patrimoni. El Museu del Quai Branly-Jacques Chirac allotja en les seues col·leccions al voltant de 70.000 objectes procedents de l'Àfrica negra. D'aquests, tan sols un miler s'exhibeixen en l'exposició permanent.²⁴ La majoria dels objectes d'aquesta sala, així com els que s'exposen en el Pavelló de Sessions, tenen una qualitat estètica o un valor simbòlic especial per a la sensibilitat europea. De fet, serveixen més per a entendre com s'ha construït «le goût des Autres»²⁵ des de principis del segle XX, que per a formar-nos una idea clara del patrimoni africà des d'una perspectiva autòctona. Dit amb unes altres paraules, com a museu que posa en el centre de l'aproximació als objectes l'experiència estètica, el criteri d'exhibició no respon a la importància que aquests tenen per a les societats que els van produir sinó a la seua relació amb qui va construir la idea d'«art primitiu», «art tribal», «art primordial» o «arts primeres»; és a dir, artistes d'avantguarda (dadaistes, surrealistes, etc.), col·leccionistes i marxants. L'exdirector del Museu de Ginebra Boris Wastiau ha afirmat que aquesta concepció dels museus d'etnografia respon a l'«esteticisme elitista»,²⁶ a una forma de canibalisme «que consisteix a extreure de col·leccions històriques... icones estètiques que reflecteixen el bon gust d'alguns i els corrents del mercat de l'art sense aportar cap tipus de plusvàlua a la

²³ Vegeu la conferència de Maureen Murphy a l'INHA del 31 de gener de 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=doBK6dp_R4c> [consulta: 16.09.2021]

²⁴ Vegeu, <<https://www.quaibranly.fr/fr/collections/toutes-les-collections/le-plateau-des-colleccions/lafrique/>> [consulta: 15.09.2021]

²⁵ Vegeu Benoît de L'ESTOILE, *Le goût des Autres. De l'Exposition coloniale aux Arts premiers* (París, Flammarion, 2007)

²⁶ Boris WASTIAU, «La reconversion du Musée Glouton», Marc Olivier GONSETH, Jacques HAINARD i Roland KAEHR, *Le Musée cannibale* (Neuchâtel, Musée d'Ethnographie, 2002), p. 105

reflexió intel·lectual».²⁷ De manera que, si parem atenció a aquests objectes monumentals, l'acte de restitució no pot pensar-se únicament en termes de pèrdua radical ja que, com ha assenyalat l'antropòleg Eric Jolly, hi ha objectes que des del punt de vista del patrimoni seria més urgent restituir que els que l'informe considera prioritaris, entre aquests, unes màscares dogon de Mali. Objectes que han estat revaloritzats per l'estètica primitivista europea i que tenen un valor econòmic important en el mercat de l'art.²⁸ Això s'ha d'afegir al fet que la majoria dels 69.000 objectes no exposats, es van recollir amb el propòsit de construir sèries representatives de les diferents esferes de la vida social, seguint les directrius del projecte de Museu de l'Home de Paul Rivet, i no responen a criteris estètics ni de monumentalitat. És a dir, són objectes quotidians com carabasses, pents, recipients, utensilis de conreu, instruments musicals, nines, agulles, etcètera. En un passatge de *L'Afrique fantôme* del dia 15 de juny de 1931, quan l'expedició es trobava al poblat de Malèm Nyani, a la regió de Tambacounda (Senegal), escriu Leiris:

En eixir del campament, Griaule, el cap i jo ens topem amb un venedor ambulànt que ven joguets de fusta que representen animals. Com sospita que es tracta d'objectes fabricats per a ús exclusiu dels europeus, Griaule fa diferents preguntes al venedor, els preus del qual són, per una altra banda, desorbitats. «Qui t'ha donat la idea de fer això?» «¡Al·là!», replica l'altre. El cap s'ho passa molt bé amb aquesta resposta [...]. Comença la indagació i la recol·lecció d'objectes, i la continuem en un ambient perfectament idíl·lic. La gent s'ho passa molt bé amb les nostres preguntes, que els semblen inversemblants per la seua futilitat. El mateix passa amb les nostres compres, ja que tots els utensilis que posseeixen són molt primaris —ho saben— i no semblen molt pensats per a temptar als estrangers.²⁹

Per tot el que hem dit anteriorment, no podem afirmar que estiguem davant d'objectes que es transmeten «de generació en generació» i es conserven «segons modalitats específiques»³⁰ —utilitzant els termes en què l'informe defineix el patrimoni— com els manuscrits de la biblioteca de Tombuctú, els tresors dinàstics de la ciutat de Benín, els llibres de la biblioteca de Magdala o els tresors del palau d'Abomey.

²⁷ Ibídem

²⁸ Al respecte, vegeu la conferència en l'INHA d'Eric Jolly el 31 de gener de 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=doBK6dp_R4c> [consulta: 16.09.2021]

²⁹ Michel LEIRIS, *El África fantasmal* (Valencia, Pre-textos, 2007), pp. 51-52

³⁰ Felwine SARR i Bénédicte SAVOY, ibídem, p. 23

DINS DE LES NOSTRES FRONTERES. MÉS ENLLÀ DELS OBJECTES

Com hem pogut veure, les claus per a la comprensió de la restitució patrimonial són molt més complexes del que es pot pensar a partir de l'informe de Felwine Sarr i Bénédicte Savoy. El procés de restitució és un camí sense retorn i necessari. Té a veure amb el dret al patrimoni, amb el desenvolupament econòmic dels països africans i amb els principis de justícia i equitat. No podem eliminar d'un cop la història del colonialisme i les seues exaccions per molt que es tornen els objectes. No obstant això, potser s'hauria d'iniciar una reflexió col·lectiva sobre què s'ha de restituir i per a què, més enllà del debat legal sobre la inalienabilitat. També sobre qui ha de portar la veu cantant en els processos de restitució, entesa com la devolució d'objectes als seus països d'origen. En aquest sentit, la història dels museus africans no podrà ser entesa sense la història dels objectes als museus europeus. Simplificar processos i dinàmiques no resol res.

Pel que fa al que ocorre a Espanya, el que ens queda és facilitar la restitució del patrimoni material quan calga fer-ho, però no limitar o circumscriure la qüestió de la restitució als objectes. El qüestionament ha de travessar la història del país mateix, que s'encarna en els seus arxius, en els museus, en l'espai públic, en la ciutat i en les nostres pròpies vides. Si els museus i els objectes que els nodreixen ens parlen de violència, hegemonia cultural i acumulació sobre la base d'una lògica imperialista i extractivista, alguns edificis i barris de les nostres ciutats expressen aquesta violència per l'origen dels capitals que van finançar-ne la construcció. Aquesta història també ha de ser restituïda i ha de servir per a reparar. Des d'aquest punt de vista, de la mateixa manera que les fotografies preses per russos i nord-americans en els camps de concentració alemanys, de cossos famèlics i muntanyes de cadàvers, ocultaren la realitat de la perfecta divisió del treball al servei de la mort als camps de concentració nazi, els objectes dels quals tant ens afanyem a retornar, no han de fer-nos perdre de vista que la violència esclavista, colonial i postcolonial, tan racional com la nazi, s'expressà i s'expressa de moltes maneres.

És necessari que parem atenció a la dimensió immaterial de la restitució, un fet sobre el qual han cridat l'atenció Catarina Simão, Françoise Verges i Massamba Gueye en els seus respectius articles de la revista *Concreta*. Perquè quan parlem de descolonització del patrimoni i restitució, també estem apel·lant a aquesta immaterialitat; al llegat colonial, a converses i reflexions difícils, a la culpa i les frustracions col·lectives. En aquest sentit, Tania i jo entenem la descolonització com un diàleg obert i veritable amb tots els agents i membres de les comunitats, més enllà de les actuacions institucionals, sovint travessades per interessos polítics. Però aquest és un debat complex i incòmode que ens obliga fins i tot a pensar les nostres identitats culturals i nacionals.

Encara ens queda molt per fer per restituir una història poc coneguda o silenciada que reverbera en el nostre present. Els arxius sobre la colònia de Guinea són d'accés difícil i bastants fons iconogràfics de la Biblioteca Nacional d'Espanya i del Museu d'Antropologia de Madrid estan encara per treballar. En el cas de València, avui en dia no s'ha abordat la tasca de fer una cartografia de l'esclavitud des del segle XV, el que ens permetria identificar nous llocs de memòria i entendre millor la nostra configuració com a societats multiculturals. També hem de mirar més enllà dels objectes canònics per atendre les col·leccions d'animals dissecats, mostres botàniques, etcètera, que, independentment del seu valor patrimonial, van servir per legitimar polítiques colonials instrumentalitzant la ciència. Finalment, revisem seriosament les museografies, per avançar cap a museus postetnogràfics i postcoloniais. Espais que, a parer meu, únicament comptarien amb exposicions temporals de llarga durada que no hipotecaren el museu i l'obririen als llenguatges de l'art i al món de la investigació, tant acadèmica en el sentit clàssic, com processual i experimental. Projectes que posen en tensió la idea mateixa de museu i de col·lecció, i servisquen per reparar i reparar-nos. Perquè, per a què serveixen hui en dia els museus d'antropologia que naturalitzen la diferència entre un *nosaltres* i els *altres* o s'empenyen a dividir la humanitat en àrees culturals? O museus que, amb la idea d'un suposat reconeixement del geni universal creatiu de les societats que van fabricar els objectes que exposen, afavoreixen lectures esteticistes molt influïdes per la recepció de les avantguardes artísticoliteràries de l'anomenat «art tribal»? Al meu parer, llevat que l'enfocament siga historicista i servisca per a contemplar críticament aquestes divisions o apropiaments, és adir, per a qüestionar-nos a nosaltres mateixos, serà poc o res. ☞